

Tudi to delo ni brez zveze s prejšnjimi Strindbergovimi dramami. V marsičem so razmere podobne tistim v *Očetu*: razpad zakonske zveze in boj staršev za pravico do otroka. Toda v *Vezi* ni nobeden od zakoncev neuravnovešen, oba se do konca obvladujeta. Tu tudi ni zmagovalca in poraženca. Celo miroljubno bi se rada razšla, a prav sodni mehanizem (paradoks!) je naravnal enega zoper drugega.

Kronika

VITOMIL ZUPAN, LEVITAN

Književnost

»Arest je retorta, v kateri je mogoče študirati vse dobe človeške zgodovine in sploh vso modrost in norost človeštva,« je Vitomil Zupan zapisal v svojem Levitanu »romanu, ali pa tudi ne«, ki se je v zadnjih mesecih pojavljal na domači lestvici najbolj prodanih, berljivih in pomenljivih knjig. Morda knjiga nima tolikšnega odmeva, kot bi ga imela, ko bi bila izšla tedaj, ko je nastala. A to je že bolj problem periodizacije, na katerega bosta bržkone dala svoj najtočnejši odgovor tako avtor kot literarna zgodovina. Politična cenzura je pri nas še živa, o čemer seveda ne pričajo le »umaknjene« knjige.

Vitomil Zupan je z Levitanom ponudil bralcu eno izmed najzanimivejših knjig zadnjih let, a tudi delo, ki v lastnem opusu presega in dopolnjuje nekatere doslej izpričane horizonte. Ni toliko odločilna in dražljiva zgolj tema povojnega zapora, načina »dokazovanja« in »preverjanja« krivde, kajti Zupan se izrecno ne sklicuje na svojo »nedolžnost« in »čistost«, zadostuje mu pripovedno-opisna, zunanje predstavljena raven, ko gre za lastno usodo. Na filozofsko raven dviguje zaporniško temo v njenih običnih razsežnostih in morda, v nekaterih komponentah,

celo zakonitostih, nekakšnem leksikonu pravi, kot bi ga moralistični Slovenci težko prenesli ali prepoznali kot svojega. Zupan je zato ob avtobiografsko usodo-osebno izkustvo, s srečno roko pripel še celo vrsto oseb; ne sicer povsem samostojnih v romaneskni strukturi in večkrat brez diahronih razsežnosti, s čimer se nevarno zmanjšuje epskost teksta. S svojo zgodbo je ponudil »eksperimentalno gradivo« za psihološko, sociološko, deloma psihoanalitsko in filozofsko nadgradnjo, za empiričnost, na katere izzive je treba reagirati, hote ali nehote, a vsakokrat je rezultat uporaben.

Levitan je kajpada izredno zvit zapornik, vsekakor preveč, da bi podlegel emotivnim, samosmlečnim in trpnim legam. Preveč je bister, da ne bi v posameznostih odkrival globljih, morda bistvenih pomenov, jih z analizo sprejemal kot stanje stvari, možnost, celo nujnost. Svet je pač že toliko iz tira, da mu tudi arest s svojo »miniaturno iztirjenostjo« ne more pomeniti česa (za)čudujočega. Kajpada je v Levitanu vprašanje vrednot, osebnostne integritete, predvsem njene (ne)možnosti, nenehno aktualno; vsakdo ima svojo vrednost, svoje osebnostne kvalitete, norme, in dokler te ne »trčijo« ob sorodne vrednote sojetnika, niso »problematične«, ne izzovejo reakcij... Zupan v Levitanu aktualizira arestant-ski normativni in moralni kodeks, ne da bi se »bal« njegovih razkritij, še več; čim več naj bo »anomalij«, da se

(* Vitomil Zupan, *Levitan*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1982, opremil Cveto Jeraša, str. 349)

bo človek na robu družbe izkazal kot animalično bitje, brez »višjih« ciljev in zato bržkone že vnaprej »obsojen« na arest.

Zupan v Levitanu ni moralist, predvsem ni spolni moralist, sicer svoje avtobiografije ne bi bil zmožgel zabeležiti. Niti ni radikalen »upornik«, čeprav se oblastem (v takšni ali drugačni obliki) upira po naravni logiki stvari, s svojo resnico, bistvom, identiteto in kajpada osebnostno močjo. Levitan še zdaleč ni slabič; tvega, da bi dobil (ali izgubil), postavlja svoje življenje na kocko, ker je po naravi pustolovec, a romantik, zanesenjaka v nekaterih zadevah (kreativnosti), zato tudi brez prilagodljive neproblematičnosti; pogumen, ker je preizkušen v revoluciji, v soočenju s smrtjo, v boju s sovražnikom. In za koga arest ni sovražnik?

Levitan je nenavadno, potencirano naklonjen spolnim temam svojega aresta. Tekst je kot nekakšna zbiralnica gradiva o »dokumentih človeškega boja zoper smrt«, kot imenuje raznovrstno pornografsko risarsko upodabljanje nekoga sojetnika. Nagon v precepu omejevanj, v sproščanju v imaginaciji, ob komaj nakazanih možnostih iz stisk, v kriznih legah z neslutnimi razpleti. Kaj je normalno? Kaj to briga zunanji svet? Delam, kar mi omogoča moj prostor, kar se nabira v meni, je moje, sem sam. Levitan ne prenese licemerstva, hinavščine; preveč je degradiran, da bi se še zmenil za družbene »norme«, a je vendar njegov »padec« osrednje inspirativno jedro samorazkrivanja, samospoznavanja in izpovedi. Spolne epizode, kot jih slovenska literatura doslej še ni poznala, imajo eno samo funkcijo — približati bralcu resnico o človeku v njegovih mejnih legah, v njegovi goloti, ne pa v moralizatorski preobleki. Zato je spolnost v Levitanu bolj zanimiva po pojavnih različicah kot v kakšnih »variantnih« legah.

Mnogo bolj pa je pretresljiva Levitanova brezpogojna zvestoba svojemu

pisateljskemu izročilu, statusu književnika, zaverovanost v lastno veličino, v literaturo kot »zapis življenja samega.« »Pisati življenje! V brk življenju samemu, okraati pekel in nebo in ustvariti dela, ki bodo rastla kakor trava.« Od tod izredna epizoda s knjižicama v čevljih, trening za njuno rešitev — blizu štirinajst tisoč stihov »pričevanje tega boja zoper smrt.« »Tisoče verzov sem znal na pamet iz interludijev, ko sem bil brez svinčnika in sem jih moral nositi v spominu s seboj. Zdaj so na poti »domov« zapeli tisti stih na čisto nov način: tako kakor bodo zveneli ljudem nekje v prihodnosti. Osvobodil sem se vsega pritiska, še lisic na rokah skoraj nisem občutil. Postal sem Orfeju podoben. Pelo je in igralo v meni, a ne tako kakor da sem skladatelj jaz — temveč meni docela tuj človek nekje v davni, jaz pa sem postal njegov interpret.« (str. 130) Literatura je trajnejša vrednota kot življenje samo, zlasti če zaupaš vanjo, v njeno umetniško izpoved in pričevanjsko moč. Tako pozna Zupan dve sredstvi zoper smrt — jezik in spolnost; dve prvini vitalizma, dokazov eksistence, volje do moči in preživetja.

Zakaj je Levitan sploh zaprt? Vprašanje se zdi toliko logično, kot je arest osrednja romaneskna tema tega zadnjega Zupanovega teksta. Odgovor ni povsem jasen, bralec ga bolj lušči iz scenarične opisnosti kot deklarativnosti, bolj iz dramaturgije zasliševanja kot izrekanj obsodb. Torej zaradi »nemoralnosti«, »dekadentne literature«, »poizkusa uboja«, »političnega kriminala«, »političnih šal«, čeprav je bil pred vojno uporen študent, med njo pa partizan. Ker ni hotel sodelovati z oblastjo, čeprav je med NOB žrtvoval vse, da je zmagala ljudska oblast? Ker ni hotel podpisati zoper ustaša? Naj bodo odgovori še odprti, na nekaj jih daje Levitan sam. »Zaprta pisatelj nima prav nobene odgovornosti do oblasti, ki ga je zaradi njegovega mišljenja

zaprla in preganjala. Odgovornost ima samo do svojega dela.«

Naj bodo fragmenti Levitanovega življenjskega nazora še tako lapidarni in razvidni, bi jih težko povezali v nedvoumno celoto, v razpoznavno logiko. Premalo je v tekstu tistih vezi s predarestantskim življenjem, ki bi v osebnostni zgodovini zarisale njeno evolucijo. Od kje upor proti isti oblasti, za katero se je bojeval. Geneza »preloma« je šibka, ne dovolj eksplicirana. Gre le za totalitarizem oblasti, za ubijanje individualnega, subjektivnega v kontekstu zgodovinske danosti? Zupanov odgovor je nejasen, da ne rečemo nezadovoljiv. Njegova obramba ni uperjena zoper krivico, zoper sistem; nima dovolj oporne prepričljivosti, kot bi sploh ne dobila priložnosti za pravo obrambo. In kjer ni možnosti obrambe, je tudi vzpostavitev in eksplicacija idejnih temeljev nemogoča, brezpravnost absolutna.

Zupan ni brez vzroka posegel na nekatere zunanje odmeve Levitanovega zapora: grožnja s prepovedjo objavljanja, soglasna izključitev iz Društva slovenskih književnikov, odklonitev vsake intervencije od največjega živčih pisateljev. Torej nekakšna inkvizicija? Kot prostozidarska loža?

Levitan bo bržkone obveljal kot knjiga leta. S temo, ki je osebna in hkrati zgodovinska, pisatelj presega zgolj imaginarno funkcijo literarnega besedila; tekstu vrača pričevanjsko verodostojnost, skoroda memoarnost, a hkrati pogloblja vednost o človekovih nraveh. Levitan je poln vitalizma in je potemtakem njegova zmaga popolna: na ravni fizične osvoboditve, uveljavljanja osebne identitete in integritete ter literarne upodobitve martirija, ki pa vendarle ni zgolj individualen, le Zupanov. Levitan je metafora širših, občeloških dimenzij in kot taka presega zgolj področje slovenske polpreteklosti kot tudi območje slovenske književnosti.

Marijan Zlobec

KRALJESTVO ŠAHA

Janez Stupica, Šah skozi stoletja, DZS 1982

Sila neredko so posejani natisi slovenskih šahovskih knjig, bodisi izvornih del ali pa prevodov, ki jih kar ni. Še redkejši so kritični odmevi nanje, naj gre tudi za šahovske začetnice. Tem bolj razveseljiv in izjemen je dogodek, ko je Janez Stupica pripravil zajetno knjigo Šah skozi stoletja, ki lahko zbuja živo zanimanje vsakega zagretega šahista; gre namreč za eno tistih šahovsko študijskih del, kakršno smo že lep čas pogrešali in kakršna je potrebna tako ljubitelju in še bolj nastopajočemu šahistu.

Ce se mimogrede ozremo na sorodno šahovsko literaturo zunaj slovenskega tiska in pri odbranih primerih ugotovimo nekaj značilnosti, je to lahko v prid naši knjigi in kritičnemu odnosu do nje. Npr. zajetna knjiga Harryja Golombeka je privlačna v bogatem slikovnem gradivu in strokovnosti tega, kar ponuja, vendar je drugače zasnovana in zasleduje drugačne cilje, pri tem računa na nadpovprečje (angleškega) šahista. Saidy-Lessingova knjiga *The World of Chess* ugaja zaradi bogatega slikovnega gradiva, historično prikazuje razvoj šaha v najbolj razvidnih, skopih potezah, ki pa premalo ilustrirajo s šahovskimi partijami bistvene premike v strategiji šahovske misli, in je knjiga prej prikladna za začetnike (s kategorijo). Dvoknjižje pokojnega Vladimira Vukovića *Od Steinitza do Botvinika* je imelo ob izidu vidno spodbudno vlogo in študijsko stopnjo, vendar je celotna zamisel usmerjena zgolj na svetovne prvake, ne pa na historičen oris, pa seveda na niz šahistov, ki so temeljno prispevali k razvoju šaha, ne da bi bili okronani kot svetovni prvaki. Iz zadrege, ki jo je bilo čutiti pri pomanjkanju tovrstne vsebinske literature, je nastala manjša knjiga B. Djuraševića in S. Domazeta *Šah*